

1909թ. ԱԳԱՆԱՅԻ ԶԱՐԴԵՐԻՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ԾՈՒՐՁ

Անի Ոսկանյան

1908թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից մեկ տարի անց տեղի ունեցած Ադանայի կոտորածը կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների, մասնավորապես՝ հայերի նկատմամբ իրականացվելիք ծրագրի առաջին նախանշանը հանդիսացավ: Ադանայի կոտորածը, որին զոհ գնաց շուրջ 30 հազ. հայ, կազմակերպվեց կենտրոնական իշխանության կողմից: Իշխանության հրահանգով բացվեցին զինապահեստները, զինվեց ամբոխը, իսկ ավելի մեծ կորուստներ պատճառած երկրորդ ջարդն իրականացվեց «կարգ ու կանոն» հաստատելու համար Ադանա բերված սահմանադրական ազատարար բանակի միջոցով, որն ինքնին խոսուն փաստ է պետական միջամտության մասին:

Կառավարության քաղաքականության իրագործումը հանձնարարվեց Ադանայի վալի Զևադ բեյին և զինվորական հրամանատար Մուստաֆա Ռեմզի փաշային: Ադանայի նոր կառավարիչն ու զինվորական հրամանատարը սկսեցին գաղտնի խորհրդակցություններ գումարել, զորամասեր տեղափոխել Կիլիկիա, զինել խուժանին և մշակել հայկական ջարդերի ծրագրեր: Ադանայի հոգևոր առաջնորդ Մուշեղ Եպիսկոպոսը նշում է, որ մեծ քանակությամբ զենք և զինամթերք է տեղափոխվել Կիլիկիայի գորանոցները, և, որ Աբդուլ Համիդը մի քանի հազար ոսկի է նվիրել համիդեական զորագնդերին:¹

Ջարդերի նախօրեին «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամ Իսսան Ֆիքրիի խմբագրությամբ Ադանայում հրատարակվող «Իթիդալ» թերթի կողմից կազմակերպվեց ժողով, որին, ինչպես հավաստում է Հ. Պապիկյանը,² մասնակցում էին «բոլոր իսլամ դասակարգերը - պաշտօնեայ, կրօնական, զինուոր և գործաւոր»:³ Այնուհետև բոլորը լծվեցին զանգվածային հարձակում նախապատրաստելու գործին: Վերոհիշյալ ժողովից հետո, զրգոված ամբոխը՝ մշտապես այնտեղ գտնվող պահակազորի կողմից առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու, թալանում է զինապահեստը: Սա ինքնին վկայում է «... որ զենքերը բաշխուած են եղել կառավարական հրամանով», քանի որ «...միեւնոյն բանը պատահած է նահանգին բոլոր այն մասերուն մեջ՝ ուր այս պատճառներով ջարդեր տեղի ունեցած են»:⁴ Զենքերը բաժանելու մասին տեղեկացնում է նաև Հ. Թերզյանը՝ գրելով. «Երկաթուղիի կայարանը պաշարող վայրագ խուժանը՝ բարձրաձայն գոչերով զօրանոց վազեց և հոն բաշխեցին մնացած զենքերն էլ»:⁵ Ադանայի երիտթուրքական կազմակերպության ղեկավար Շյուքրին ևս, զինապահեստը բացելով, ողջ զենքը բաժանել է թուրք ամբոխին:⁶

Զենքի նպատակային բաժանման մասին վկայում է նաև այն, որ ավելի ուշ, երբ ինքնապաշտպանության դիմած հաճնցի հայերը զինամթերք ձեռք բերելու նպատակով հարձակվում են զինապահեստի վրա, անհաջողության են մատնվում,⁷ և հետ շարտվում պահակազորի կողմից:

1 Մուշեղ Եպիսկոպոս, Ատանայի ջարդը և պատասխանատուները, Գահիրե, 1909, էջ 56:

2 Հակոբ Պապիկյանը եղել է Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր և խորհրդարանի կողմից՝ Ադանայի կոտորածները հետաքննելու համար ստեղծված հանձնախմբի անդամներից մեկը:

3 Յ. Պապիկյան, Ատանայի Եղեռնը, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 25:

4 Նույն տեղում, էջ 26:

5 Թերզյան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 164:

6 Գասպարյան Ռ., Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում, Երևան, 2005, էջ 67:

7 Նույն տեղում, էջ 76:

Մարտի 31-ին, երբ դեռևս ջարդի նախաքայլերն են կատարվում, տեղական կառավարությունը ոչինչ չի ձեռնարկում գալիք աղետը կանխելու համար: Ապրիլի 1-ին խուժանը շուկայում և թուրքական թաղերում հայերին կոտորելուց հետո հարձակվում է հայկական թաղամասերի վրա: Կարգ պահպանելու համար կանչված ռեդիֆները (պահեստային զինվորներ) խառնվում են ամբոխին և ավելի վատթարացնում դրությունը: Մուշեղ Եպիսկոպոսը վկայում է. «...Ջիմուորական ջոկատ մը, որուն իբր թէ պաշտօնը հանրային ապահովութեան հսկելն էր, իրեն տրուած գաղտնի հրահանգներու համաձայն, զիմուորական փողի ազդանշանով և յուրածին համաձայն Բէյի Սէլիմ բէյի հրամանատարութեամբ, կը պաշարէ Ծապանիլէ թաղը և կանոնավոր գնդակահարութեամբ յարձակում կը գործէ Քրիստոնէաբնակ թաղի մը վրայ...»:⁸

Մի քանի օր շարունակվող ջարդը դադարեցնելու համար տեղական կառավարությունը՝ ի դեմս վալիի, կայազորի հրամանատարի և ոստիկանության պաշտոնյաների, ոչինչ չի նախաձեռնում: Միակ բանը, որով զբաղված էին իշխանությունները, կոտորված հայերին հավաքելով ու սայլերի վրա կիսելով գետը լցելն էր:⁹

Թեև Փարիզում Օսմանյան դեսպանատան հայտարարությունում ասվում էր, որ. «Իրականութեան մէջ ալ, խռովութեանց ընդարձակումը բաւականաչափ պատրաստ զիմուոր չգտնելուն և մօտ նահանգները ուզած զիմուորական ուժին սպասուած ժամանակին որոշեալ վայրեր հասնել չկարենալունն արդիւնք էր»,¹⁰ սակայն, իրականում, ջարդերը սկսելու առաջին օրը՝ ապրիլի 1-ին, և դրանք դադարեցնելու օրն Ադանայում նույնքան զինվոր կար: «Ջիմուորները, որ ջարդէն առաջ իբր թէ փոքրաթիվ խուժանը չէին կրցած զսպել, ջարդէն ետքը անոր տասնապատիկը եղող խուժանը զսպեցին կէս ժամուայ մէջ»,¹¹ գրում է Հ. Թերզյանը: Այլ փաստեր ևս հավաստում են, որ զինվորականները ցանկության դեպքում կարողացել են կանխել կամ կասեցնել ջարդերը. «...Հանկարծ Միսիսի հազարապետ Լուրճի պէյը՝ մի քանի զիմուորներով շուկան եկաւ և զիմուորական փողերով և մունետիկներով խուժանին հրամայեց, որ ջարդը դադարեցնեն: Վայրագ խուժանը՝ վերի թաղի մէջ վաթսուն հոգի ջարդելէն ետքը դադարեցրեց յարձակումը»:¹²

Չափազանց հետաքրքիր է Սահմանադրական 3-րդ բանակի սպաների և զինվորների գնահատականներն Ադանայում ապրիլի 6-7/19-20 տեղի ունեցած առաջին ջարդի վերաբերյալ, որին նրանք դեռևս չէին մասնակցել. «Միթէ ինն ամսէ ի վեր Իթթիհատը քիչ աշխատեց երկրին մէջ հանդարտութիւն պահպանելու: Ատանայի կողմերն այդքան արիւնհեղութիւն կ'լլար, եթէ Իթթիհատն անցեալ շաբաթուն ի վիճակի ըլլար գործելու Ատանայի վիլայեթին մէջ: Ինն ամիսէ ի վեր քանի քանի խռովութեան, անկարգութեան առաջն առնուեցաւ Անատոլի մէջ մի միայն Իթթիհատի գործակալներուն արագափոյթ օգնութեան շնորհիվ»:¹³ Կամ, ինչպես տեղեկացնում է Բյուզանդիոնը, «Սելանիկի և Ադր. Պոլսոյ զօրքն և իրենց սպաներն, որ Պոլիս մտան Ծաբաթ օրուան արիւնալի յաղթանակէ ետքը՝ ջերմ համակրանքով կ'վարուին մանաւանդ Հայերուն հետ և ցաւ կը յայտնին Կիլիկիոյ ջարդերուն համար»:¹⁴

8 Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 50-51:

9 Геноцид армян в Османской империи, сборник документов и материалов, под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966, N 99. ст.175.

10 Աճեան Յ., Ատանայի Եղեռնը և Գոնիալէ Յուշեր, Նիւ Եորք, 1950, էջ 42:

11 Թերզյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 55:

12 Նույն տեղում, էջ 183:

13 «Բիւզանդիոն», թիւ 3,807, Կ. Պոլիս, 1909, ապրիլ 7-20:

14 «Բիւզանդիոն», թիւ 3,812, Կ. Պոլիս, 1909, ապրիլ14:

Շարժուն բանակի հրամանատար Հյուսէյն Հյուսնի փաշայի՝ ժողովրդին ուղղված հայտարարությունում ասվում էր. «Ազատարար Բանակին նպատակն է Սահմանադրութիւն միանգամ ընդ միշտ ազատել ամէն վտանգէ և հռչակել թե Սահմանադրութիւնէն վեր որևէ ոյժ գոյութիւն չունի այս երկրին մէջ»:¹⁵ Իսկ Գ. գորաբանակի և շարժուն բանակի հրամանատար Ա. Ներիզ Մահմուտ Շեքթեթի 1325թ. ապրիլի 12 իր հայտարարության մեջ, գրեթե նույնին հավելում է, որ «ամէն ոք պատրաստ է ըստ այնմ խոհեմութեամբ և ակնածութեամբ վարուիլ»:¹⁶

Թեև երիտթուրք գործիչները շարունակ խոսում էին սահմանադրությունից, մատնանշում էին իրենց ու նախկին բռնապետական իշխանությունների միջև եղած տարբերությունը, սակայն ինչպես ցույց տվեց դեպքերի հետագա ընթացքը, նրանք գործում էին նույն մեթոդներով: Ադանայում իթթիհադական ազատարար բանակը ոչ միայն իրականացրեց հայերի կոտորածը, այլև նրա բոլոր գործողությունները ղեկավարվում էր երկրի բարձրագույն մարմնի՝ իշխանության կողմից:

Ձինադադարի չորրորդ օրը Կ. Պոլսի Ազատարար Շարժուն Բանակի հրամանատար Մահմուտ Շեքթեթ փաշան հետագրով տեղեկացնում է, թե «Պոլսոյ վրայ քայլող Ազատութեան բանակէն վաշտ մը մեկնած է Տէտէ-Ադաճէն դէպի Ատանա»:¹⁷

Ապրիլի 12-ին Սալոնիկից Ադանա ժամանեց սահմանադրական 3-րդ բանակի երկու զորագունդ՝ ուղղարկված Իթթիհադի կենտրոնական վարչության կողմից «կարգ ու կանոն» հաստատելու համար: 11/24 ապրիլի Ադանայի վալի Ջևադ բեյի գաղտնագիր հարցմանը՝ ինչպես գործել, Իթթիհադի կենտրոնական վարչության կողմից տրվեց գաղտնի հրաման. «Ընտրեք կարճ ճանապարհ»:¹⁸ Այլ աղբյուրներ ևս հաստատում են, որ. «Այս անգամ նրանք (զինվորները Ռ. Ա.) հրամանները էին ստանում իթթիհադի առաջնորդների կողմից»:¹⁹

Սահմանադրական բանակի զինվորները դեռ չէին հասցրել Քըշլա Մեյդանի շրջանում՝ քաղաքի դարպասների մոտ, տեղավորվել, երբ նրանց ուղղությամբ հնչեցին կրակոցներ: Կրակոցները, ինչպես հետագայում ցույց տվեց հետաքննությունը, պատահաբար, առավել ևս՝ հայերի կողմից կամ էլ զինվորների վրա հարձակվելու նպատակով չէին հնչել: Կրակոցները հանդիսացան այն ցանկալի առիթը, որը զորքին՝ գործելու, իսկ Մուստաֆա Ռեմզի փաշային՝ առաջին ջարդից հետո դեռևս ողջ մնացած հայերի վրա հարձակման հրաման տալու հնարավորություն տվեց: «Մուստաֆա Րեմզի փաշան՝ առանց այդ սուտ զրույցները քննելու և ստուգելու՝ փողհարությամբ անմիջապես յարձակումի հրաման տուած է զինվորներուն»,²⁰ ովքեր (զինվորները-Ռ. Ա.) արդեն դժգոհ էին, որ պետք է ստիպված լինեն պաշտպանել քրիստոնյաներին իրենց հավատակիցներից:²¹

Ապրիլի 12-ի լույս 13-ի գիշերը խառնամբողջ սահմանադրական բանակի զինվորների գլխավորությամբ հարձակվեց Ազգարյան վարժարանի վրա, որտեղ ապաստանել էին առաջին ջարդից փրկված շուրջ 2000 հայեր:²² Ջորքը շրջապատում է հաստատությունը

15 «Բիւզանդիոն», թիվ 3,807, Կ. Պոլիս, 1909, ապրիլ 7-20:

16 «Բիւզանդիոն», թիվ 3,811, Կ. Պոլիս, 1909, ապրիլ 13:

17 Թէրզեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 94:

18 Туныян В.Г. Младотурки и армянский вопрос, ч. 1, 1908-1912, Ереван, 2004, стр. 111

19 Գասպարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 65: Duckett F., Turkish Atrocities. The Young Turks and the Truth About Holocaust at Adana in Asia Minor, During April, 1909, 1911, p.32.

20 Աճեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 25, 62:

21 Հայերի ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում, (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ), Երևան, 1991, էջ 254:

22 Adossidès A., Arméniens et Jeunes-Turcs. Les massacres de Cilicie, Paris, 1910, p. 54.

այն ողորդում են նավթով և հրկիզում:²³ Այնուհետև, այրվող շենքից չհեռանալով, սահմանադրական բանակի զինվորները գնդակահարում են յուրաքանչյուրին, ով փորձում է կրակի բոցերից դուրս փախչել: Ապգարյան դպրոցից հետո հրկիզվում և ավերվում են այլ դպրոցներ, եկեղեցիներ, տարբեր հաստատություններ, որտեղ փորձել էին ապաստան գտնել հայերը:

Ականատեսը վկայում է, որ իթթիհատի զինվորները. «առաջին աղետն ավելի սոսկալի ահ ու դողի մատնեցին զմեզ»:²⁴

Թերևս երկրորդ ջարդն առավել սոսկալի էր ոչ միայն այն պատճառով, որ ջարդին մասնակցում և ջարդն իրականացնում էին կանոնավոր զորամասերը, այլ նաև՝ որ կառավարությունը, նախապես հայերին զինաթափելով, զրկել էր նրանց պաշտպանվելու որևէ հնարավորությունից: Այս անգամ հայկական թաղամասերը հրկիզում էին նոր ժամանած զինվորները, որոնք «վրեժի միայն այդ միջոցն էին գտել, որովհետև թուրք և քուրդ խուժանը մինչ այդ ամեն ինչ թալանել էր»:²⁵ Դեռևս Մերսինում գնացք նստելուց առաջ նրանք սպառնացել էին. «Եթե մեր ժամանման պահին որևէ սպանված մահմեդական գտնեք, գիտենք թե ինչ կանենք»:²⁶

Ինչպես նշում է Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանը. «Կարճ ժամանակով ընդհատված խժդր-ժությունները Ադանա քաղաքում վերսկսվել են՝ հենց որ թուրքական կառավարության կարգադրությամբ անդորրը վերականգնելու համար այնտեղ է ժամանել ռումելիական զորքերի մի ջոկատ: Զինվորներն անցել են տեղի մուսուլման բնակչության պարագլուխների կողմը և սկսել կոտորել քրիստոնյաներին՝ խտրություն չդնելով ոչ սեռի, ոչ տարիքի մեջ, և թալանել ու հրդեհել նրանց տները»:²⁷ Ինչպես իրավամբ նկատում են Ադանայի հայ երևելիները. «Ապրիլի 12 և 13 օրերում կատարված անբաժանելիներն ու մարդասպանությունները առաջանեցին ավելի մեծ ու ահավոր եղած են...»:²⁸ Ժամանակակիցները արձանագրում են, որ ամենացավալին այն է, թե «մենք հոս հազարու մը ճիգ խնդրելով թախանձելով, որ անմիջապես զօրք փութացուի, վայրագութիւնը ժամ առաջ դադարեցնելու համար, հոն կանոնաւոր զինուորներն իսկ կը՝մասնակցեին Հայերը տեղոյն վրա ջարդելու, թալանելու»:²⁹

Սահմանադրական զորքի զինվորները ոչ միայն գործում մասնակցություն են ունենում կոտորածներին, այլև անմասն չեն մնում ավար ձեռք բերելու գործում: «Բյուզանդիոնն» արձանագրում է, որ «Զինուորականներն օգնած են թէ՛ այս հափշտակություններում, և թէ՛ սպանություններում, և՛ աւարառութիւններում»:³⁰ «Շուկայի ամբողջ երկայնքն հայոյ խանութ չէ մնացած որ չթալանուի, դրամարկղերը զինուորներու օգնութեամբ հրացանների հարվածներով խորտակուած են»:³¹ Ադանայի ջարդից փախած մի հույն հետևյալն է պատմել. «Ջորքն օգնեց ամէն կերպ. իրենց հրացաններով թէ մարդ զարկին, եւ թէ խանութներուն դռները կոտորտելով օգնեցին եւ իրենք ալ լցուեցան ավարով»:³² Ավելի ուշ,

23 Նույն տեղում, p. 55.

24 Թէրզեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 34:

25 Գասպարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 65, «Գործ», Թիֆլիս, 28 ապրիլ, 86, 1909:

26 Նույն տեղում, էջ 64:

27 Նույն տեղում, էջ 231:

28 Աշճեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 44:

29 «Բյուզանդիոն», թիւ 3,816, Կ. Պոլիս, 1909, ապրիլ18-մայիս 1:

30 «Բյուզանդիոն», թիւ 3,814, Կ. Պոլիս, 1909, ապրիլ 16-29:

31 «Բյուզանդիոն», թիւ 3,815, Կ. Պոլիս, 1909, ապրիլ17-30:

32 «Բյուզանդիոն», թիւ 3,808, Կ. Պոլիս, 1909, ապրիլ 8-21:

ջարդից հետո «Նրանք (գինվորներ Ա. Ո.) սպաների հրամանատարության ներքո անցնում էին Մերսիսի փողոցներով, և փոխադրամիջոց բարձրանում՝ թալանված իրերը ձեռքներին»:³³

Ջարդից և թալանից զատ գինվորները գիշերները շրջում էին շենքերի շուրջը՝ ջանալով առևանգել երիտասարդ աղջիկներին:³⁴

Ադանայի կոտորածներին զուգընթաց ջարդեր էին տեղի ունենում Կիլիկիայի տարբեր հայաբնակ վայրերում: Ապրիլի 1-ին հուգումներ սկսվեցին Տարսոնում: Անգլիական դեսպանի զեկուցագրից պարզվում է, որ այստեղ ջարդերը լայն թափ ստացան, երբ խաժամուժին միացավ 400 գինվոր,³⁵ որոնք հատուկ գնացքով եկել էին Ադանայից, երբ կոտորածն այնտեղ արդեն ավարտվել էր:³⁶

Նույն օրը հարձակման է ենթարկվում նաև Համիդիեն: Հայերը՝ Հովհաննես և Սարգիս Աղազարյանների գլխավորությամբ դիմում են ինքնապաշտպանության, որը ճնշվում է մահմեդական ամբոխի և կանոնավոր զորամասերի օգնությամբ:³⁷ Ապրիլի 2-ին թուրքական ուժերը 20-30 հազ. ռեզիմենտով և բաշիբոզուկներով շրջապատում են Դյորք Յոլ գյուղը:³⁸

Միննույն ժամանակ վալին շարունակ դիմում է մայրաքաղաք և լրացուցիչ զորքեր պահանջում՝ հայկական «խռովությունը» զսպելու համար,³⁹ որը, իհարկե, ոչ թե «խռովությունը» զսպելու և «անկարգությունները» վերացնելու, այլ թուրք խուժանին ավելի ուժեղացնելու նպատակ էր հետապնդում:

Ադանայի կոտորածից հետո թե՛ տեղական կառավարության, և թե՛ հարցաքննվող «ականատեսների» կողմից բազմիցս փորձեր արվեցին որպես ջարդերի կազմակերպիչներ դիտարկել հայերին: Նրանք մեղադրվեցին նաև ապստամբելու փորձերի մեջ կամ, վերջապես, հանդես եկան որպես սադրիչներ, ովքեր հրահրել էին թուրքական կողմին մտնել կռվի մեջ: Սակայն ինչպես գրում է ջարդերին ականատես Սուրեն Պարթևյանը, «Թե՛ Հայերը գրգռած ըլլան իսլամ խուժանին ատելությամբ ու մոլեռանդությամբ իրենց շարժումներով, խօսքերով... Թուրքական իրերուն մօտեն տեղեակ որեւէ անձ չգիտեր թե ոչ մէկ տեղ թուրք խուժանը, որքան էլ գրգռուած ըլլայ, ջարդերու չելլար երբեք՝ եթէ նախապէս տեղական իշխանութեանց քաջալերանքը չունենայ և մեղսակցութիւնն ու աջակցութիւնը չապահովէ: Առանց ադոր ջարդ եղած չէ Թուրքիոյ մէջ և չի կրնար ըլլալ»:⁴⁰

Հետագայում մանրամասները պարզելու նպատակով կազմվեց վերաքննիչ հանձնաժողով, իսկ մեղավորներին պատժելու համար ստեղծվեց Ռազմական ատյան:

Ջինվորական դատարանը, որ բաղկացած էր կիլիկյան կոտորածների կազմակերպիչներից, ղեկավարներից ու մասնակիցներից, ձեռքակալվածների մի մասին ազատեց, իսկ մյուսին դատապարտեց տարբեր ժամկետներով բանտարկության:

Դեպքերին քաջատեղյակ լուս պաշտոնյաներից մեկը, 1909թ. հունիսին լինելով Ադանայում, գրում է. «Իսկական մեղավորներն ու մարդասպանները, այսինքն՝ իշխանություններն ու մակեդոնական (երիտթուրքական) զորքերը, չեն էլ մտածում թաքնվել, դրա կա-

33 Հայերի ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում, նշվ աշխ., էջ 256:

34 Նույն տեղում, էջ 261:

35 Գասպարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 67:

36 Հայերի ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում, նշվ աշխ., էջ 259:

37 Գասպարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 70:

38 Նույն տեղում, էջ 72:

39 Arıkoğlu Damar, Hatıralarım, Milli Mücadele Çukurovada, İstanbul, 1961, s. 48.

40 Պարթևան Ս., Կիլիկեան Արիավիթքը, Կ. Պոլիս, 1910, էջ Ը:

րիքը նրանք չեն զգում, քանի որ հենց իրենք են ռազմական դատարանի և հետաքննչական հանձնաժողովների անդամներ»⁴¹, հենց իրենք էլ այժմ պաշտպանում են կարգն այն երկրում, որտեղ իրենց ձեռքով կոտորած իրականացրին: Իսկ փոխյուպատոսներից մեկն արձանագրում է. «Թող հիմա որևէ մեկը փորձի հերքել, թե բոլոր անդամներն այս դատարանի, որի որոշումները բողոքարկման ենթակա չէին, Ադանայից չեն մեկնել ոսկով լի գրպաններով: Կոտորածի ժամանակ այդ ոսկին իհարկե խլվել էր հայերից... Հասարակ զինվորներն էլ ստացան իրենց բաժինը, չէ որ նրանք «բարի գործ» էին կատարել՝ օգնություն ցույց տալով իրենց հավատակիցներին այդ խնդրի կատարման ժամանակ: Այստեղ փորձում էին կոծկել այդ և նույնիսկ արդարացնել զինվորների այդքան խայտառակ արաքները»⁴²: Ադանայի ջարդերի ականատես Համբարձում Աշճյանը իրավամբ նշում է. «Այլևս որ պատերազմական Ատեանը կրնար զիրենք պատժել: Ով պիտի կրնար դատապարտելու համարձակիլ այս քիչ անգամ պատահած կործանումը՝ երբ զինուորին պատիւը խնդրոյ առարկայ էր»⁴³:

1909 թ. Ադանայի կոտորածը հայերին ոչնչացնելու օսմանյան քաղաքականության համոզիչ վկայություններից է: Ադանան դարձավ երիտթուրքերի հետագա ցեղասպանական ծրագրերն իրականացնելու մեկնարկային կետ, իսկ օսմանյան պետության բոլոր քաղաքացիներին պաշտպանելու համար ստեղծված բանակն ապացուցեց, որ պատրաստ է իրականացնել ցանկացած ոճրագործություն:

Ani Voskanyan
**On the Question of the Participation of the Army
 in 1909 Adana Massacres**
 Summary

1909 Adana massacres during which more than 30 thousand Armenians fell victim were organized and perpetrated by the central government of Young Turks. During the massacres the arsenals were opened and the crowd was armed by the instruction of the government. The second carnage which happened under the pretext of the establishment of a «law and order» was committed by the assistance of the Liberation army, which itself confirmed the direct involvement of the government in the organization of the massacres.

Thus, the constitutional liberation army committed Adana massacres by the order of the central government.

41 Համբարյան Ա., Կիլիկիայի 1909թ. Հայկական կոտորածները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1988, N 4, էջ 29:

42 Геноцид армян в Османской империи, сборник документов и материалов, с. 206.

43 Աշճեան Զ., նշվ. աշխ., էջ.62: